

KÜRESELLEŞME, BİREYSELLEŞME VE TOPLUMSALLAŞMA

GÜLAY CEZAYİRLİ*

ÖZ

Küreselleşme günümüzün en önemli olgularından biridir. Konu çeşitli yönleriyle ele alınmaktadır. Bireyselleşme sorunlarının aŐılması ve toplumsallaşma süreçlerinin baŐarılması da küreselleşme aÇısından önemlidir.

Hızlanan toplumsal değişmenin yarattığı ortam bireyselleşme yönünde giderek daha fazla olanak sağlama eğilimindedir. Ancak sağlıklı yollardan gerçekteŐmeyen bireyselleşme çabaları kişiyi bencillige düşürme, bireysel özgürlükleri geliştirmek adına toplumsal uyum ve bireyler arası ilişkilerle birlikte birey ve toplum ilişkilerindeki dengeleri de bozma tehlikesi içermektedir.

Bireyselleşmenin, sağlıklı olarak başarılabilmesi oranında, sağlıklı toplumsallaşma ve küreselleşmenin güvenli temelini oluşturacağını söyleyebiliriz.

Bireysel, toplumsal ve küresel düzeyde ahlak sorunu giderek önem kazanmaktadır. Dünya insanları olarak bir küreselleşme kültürü yaratmaya gereksinimimiz var. Bu aşamada bir dünya ahlakının nasıl oluşturulacağı, üzerinde düşünülmesi gerekmektedir.

Değişimin dünyamız aÇısından arzu edilir yönde gerçekteŐmesi için sağlıklı bireyselleşme, bireysel özgürlüklere sayĐılı toplumsallaşma, adaetli ve ahlaksal temele oturan bir küreselleşme anlayışına gereksinmemiz vardır.

Gelişmekte olan toplumların haklarına sayĐılı olmanın yalnızca bir etik sorun olmayıp, onların gelişmiş toplumlar tarafından sömürölmelerinin dünyanın dengesini bozan ortak bir sorun olduğu kabul edilmelidir. Ahlaki temele dayanmayan bir dünya kültürünün sonuçta kendi kendini yok etme olasılığı vardır.

Farklı dinlere ve kültürlere çokluk içinde birlik anlayışıyla yaklaşılmalı, dünya kültürünü yozlaştıracak, kısırlaştıracak, tek tip ve donuk bir hale getirecek girişimlerden uzak durulmalı, çok renkliliğin sunduğu çeşitli seçenekler yok edilmemelidir.

Anahtar Kelimeler: Bireyselleşme, toplumsallaşma, toplumsal değişme, küreselleşme.

ABSTRACT

INDIVIDUALIZATION, SOCIALIZATION, GLOBALIZATION

Globalization is one of the most important facts of today. Individualization and socialization are important in the fact of globalization.

---

* Dr. Emekli öğretim üyesi, Ankara, TÜRKİYE.

Rapid social change has been created more individualization possibility. But if individualization doesn't materialize in healthy way, may be makes man selfish and inharmonious with social relations. If individualization materializes in healthy way materializes healthy socialization and dependable globalization.

The ethics problem gains importance at the level of social and global. As world mankind we need to create a culture of globalization and an ethics of world.

For the desirable change about our world we need a healthy individualization, a conscious socialization and an ethical globalization understanding.

To be respectful about rights of underdeveloped societies is not only an ethics problem, at the same time a problem of an abuse, which ruins world balance.

Consequently a world culture, which doesn't have an ethics basis, contains risk of collapse. World mankind must avoid from degenerating, to be sterilized, to make dull the world culture.

Key Words: individualization, socialization, social change, globalization.

GİRİŞ

Küreselleşme içinde yaşadığımız dönemde çeşitli yönleriyle ele alınıp incelenmekte olan önemli bir olgudur. Konuya farklı bakış açılarıyla yaklaşan yazarlar bu olgunun olumlu ve olumsuz yönlerini dile getirirken tek disiplinli ya da disiplinler arası yaklaşımlarla görüş belirtmekte, duruma açıklık getirmeye çalışmaktadırlar.

Küreselleşmenin birçok olgu ve olayla ilişkisi kurulabileceği gibi bir de bireyselleşme ve toplumsallaşma yönünden ele alınmasında yarar vardır. Küreselleşme ile birlikte hızlanan bireyselleşme sorunlarının nasıl aşılacağı ve toplumsallaşma sürecinin nasıl başarılabileceği sorunu sürecin önemli bir bileşenidir.

Günümüzde hızlanan toplumsal değişimin etkilerinin dünyamızı küçültmeye ve tek tipleştirmeye yöneldiği de gözlenebilen bir gerçektir. Toplumla ilgili tüm gerçeklikleri bir şekilde yaratanların bireyler ve onların yaşadıkları süreçler olduğu düşünüldüğünde değişimin gelişim yönünde gerçekleşmesi için bireyden başlayarak; bireyselleşme ve toplumsallaşma biçimlerinin önemi ortaya çıkmaktadır. Değişimin dünyamıza tercih edilir yenilikler getirebilmesi, olası zararlı sonuçların en aza indirgenebilmesi için yapılacak araştırmalara gereksinim vardır.

1. Hızlı Toplumsal Değişme

Günümüzde ülkelerin ekonomik, ekolojik, politik ve kültürel açıdan birbirine giderek yaklaşması, ulaşım ve haberleşme bağlantılarının artması dolayısıyla dünyanın küçülmesi olgusu küreselleşme terimiyle karşılanmaktadır.

Sosyal değişme problemleri günümüzde geçmişte olduğundan daha yaygın durumdadır. İçinde yaşadığı durum hakkında bilgisinin artması, insanı problemlere karşı daha duyarlı kılmaktadır. Özellikle de daha donanımlı bireyler problemlerin

daha fazla bilincine varmaktadır. Araştırma raporları, ders kitapları, gazeteler, radyo, tv haberleri, toplumsal kurumlar ve informal kaynakların haberleri karşı karşıya olduğumuz birçok problemle bizi tanıştırmaktadır.¹

Ortalama son iki yüz yıllık bir zaman dilimi içinde sanayileşmeyle birlikte Batı Avrupa'dan başlayan bu kitlesel dönüşümler insanlığın bilinen tarihinde görülmemiş ölçüde kapsamını ve hızını giderek artırıp küresel boyutlara ulaşmıştır.²

Bu durum elbette nedensiz değildir. Geçmişin birikimi dünyayı bugünkü ortama taşımıştır. Koşullar ülkeden ülkeye değişebilir, ama artık daha fazla insan, onlara toplum sorunlarıyla da ilgilenmek için yeterli zaman ve enerji sağlayan bir bilgi ve refah düzeyine erişmiştir. Seyahat etme, haberleşme ve başka kültürlerden de yararlanma olanağı büyük ölçüde artmaktadır. Böylece dünyayı daha bütüncül bir bakış açısıyla görmek; dünyanın gereksinimlerinin farkındalığını, öngörülerin berraklığını artırmaktadır. Öngörebilmek bir ölçüde geleceği yönlendirme olanağını içinde taşımaktadır. Yine de gelecekle ilgili yaptığımız kestirimlerin ulaşılan düzeydeki yatay boyutla ilgili olup, atabileceğimiz dikey bir adımın, yani kazanacağımız yeni yeteneklerimizin ve örgütlenmemizin önceden tahmini olamayacağı da düşünülmektedir.³ Çünkü henüz gerçekleşmemiş koşulları yansıtacak vizyonları tanımlamak olanaksızdır. Ancak, bugünün geleceği biçimlendiren güçleri üzerinde etkin bir denetim kurmanın hayal edilebilir olup olmadığını sormak önerilebilir. Bu yaklaşım bizi yarının biçimini önceden görme girişiminin olanaksızlığından kurtarır ve varolan eğilimleri değiştirme ve denetleme olanaklarını araştırma çabamızı biraz daha yararlı hale getirir. Böyle bir yaklaşım, değişim güçlerini denetleme çabasının olabirliğine ilişkin güvenilir açıklamalarda bulunulabileceği varsayımına dayanır. Bu cesur bir varsayımdır, ancak gelecekte söz edebilmek için bu riski göze almak olanaksızdır.⁴

Ulaşım ve iletişim olanakları ile birlikte bilim ve teknolojiadaki gelişmeler, özellikle bilgisayarın yaygınlaşması ve kullanımındaki kolaylıklar toplumsal değişmeyi beklenmedik şekilde hızlandırmaya devam etmektedir. Yaşanan değişimler dünya tarihinin bir dönüm noktasına geldiğini düşündürmektedir. Bu durum toplum bilimciler tarafından anlaşılacak ve adlandırılmak amacıyla incelenmektedir. Bilgi çağı, bilim çağı, bildirişim çağı, uzay çağı, bilgisayar çağı, elektronik çağ, Amerikan çağı, sanayi ötesi toplumu, modernizm sonrası gibi isimler verilmekle birlikte bu adlandırmalar yeterli olmamaktadır. Doğru adlandırma ancak bu çağın belirleyicilerinin zihinlerde berraklaşmasından sonra mümkün olabilecektir.

1 Neumeyer, Martin H., *Social Problems and the Changing Society*, Canada 1953, s. 443.

2 Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, 2. bas., Çev: Ruhi Esengün-İsmail Öğretir, İst., 1994, s. 14.

3 Demirsoy, Ali, *Son İmparatora Öğütler*, 3.bas., Ank., 1998, s. 295.

4 Heilbroner, Robert, *Gelecek Vizyonları*, Çev: Yavuz Alogan, İst, 1996, s. 103.

Bu alışılmamış hız, toplumsal yaşamda çok köklü değişimleri beraberinde getirmektedir. Adil, ahlaki, insancıl ve barışçı yollarla yapılacak köklü değişikliklerden tüm insanlık yararlanabilecektir.

Bu durum günümüz bilim insanını daha alçak gönüllü, daha hoş görülü, daha esnek düşünceli, her türlü beklenmedik gelişmenin olabilirliğini, geleceğe yönelik çok çeşitli ve aykırı öngörülerin gerçekleşme olasılığını kabule hazır temkinli bir zihin yapısını oluşturup korumaya zorlamaktadır. Ancak bu şekilde geleceğin daha doğru bir tasarımı ve değişimin bir ölçüde de olsa insanlığın yararına olacak şekilde yönlendirilebilmesi ya da getirebileceği olumsuzluklara karşı bazı önlemlerin alınması olanaklı olabilecektir.

2. DEĞİŞMENİN KARMAŞIK GÖRÜNTÜSÜ

Henüz anlamakta zorlandığımız hızlı ve büyük çaplı değişiklikler, toplumsal yapıları, kurumları, rolleri, kimlik tanımlarını, algılama çerçevelerini, düşünce ve davranış kalıplarını, çeşitli konulardaki beklentileri, kavramları, bir bütün olarak dünyayı algılama biçimini ve bu sayılanların birbiri ile etkileşiminden çıkabilecek sonuçları değiştirmektedir. Konuya yeterli ilgiyi göstermemiş olanlar tarafından birbiri ile bağlantısız, tutarsız, rastlantısal gibi görünen bu değişme anlaşılabilir, belirli bir sistem çerçevesinde birleştirilemez bir çok değişikliğin; bugünkü yaşam biçimlerine karşı önlenemez saldırısı gibi algılanabilmektedir. Bu algılama zaman zaman gelecek karşısında şok, hayal kırıklığı, karamsarlık, umutsuzluk ve çaresizlik gibi duygular yaratabilmektedir.⁵

Oysa toplumun iç dinamikleri arasındaki gerilim yalnızca kaçınılmaz değil aynı zamanda tercih edilir bir durumdur. Bu dinamizm toplumsal yapının canlılığının belirtisidir. Yeterli toplumsal düzenlemelerin olması koşuluyla çeşitlilikler güvenli ve oturmuş, farklı koşullara daha kolayca uyum sağlayabilecek bir uygarlığın varolmasını sağlar.

Yaşanan çalkantıların toplumların yeni denge arayışları ve gelişmekte olan yeni bir uygarlığın belirleyici özelliklerinin ortaya çıkış süreci olarak algılanması elbette mantıksaldır. Yeni doğmakta olan uygarlığı önceki uygarlıklardan farklı kılan belirgin bir özelliği dünyayı daha fazla bütünleştirmekte kültürleri birbirine daha çok yaklaştırmakta olmasındır. Toplumların kendi içlerindeki dengelenme sürecine uluslar arası yeni dengelerin oluşum süreci eşlik etmektedir.

---

5 Toffler, Alvin, *Şok: Gelecek Korkusu*, Çev: Selami Sargut, 4. bas., İst., 1996; Toffler, Alvin, *Üçüncü Dalga*, Çev: Ali Seden, 3. bas., İst., 1996; Toffler, Alvin, *Yeni Güçler Yeni Şoklar*, Çev: Belkas Çorakçı, İst., 1992; Brezezinski, Zbigniew, *Kontrolöden Çıkmuş Dünya*, Çev: Haluk Menemencioglu, 2.bas., T. İş Bank. Yay., 1996.

Burada üzerinde dikkatle durulması gereken bütünleşme sürecinin bazı toplumların haklarının dikkate alınmaması pahasına diğer bazı toplumların çıkarlarının öne çıkması, bazı değerlerin yozlaşması, bazı kültür motiflerinin yok edilmesi bütün bunların sonucu olarak insan eliyle insani ve manevi değerlerin zayıflatılması, dünyanın kültürel açıdan kısırlaştırılması gibi çelişkilerin ortaya çıkabileceği gerçeğidir. Sanayileşme, evrensel insan hakları, demokrasi, kapitalizm, liberalizm kodlarıyla somutlaşan bugünkü Batı uygarlığının artık devrini tamamladığı yerini modernizm karşıtı olan postmodern düşünceye bırakması gerektiği şeklindeki söylemlerle yola çıkarak her şeyin her şeye dönüşebileceğini düşünmek, böylece bütünlüklü, kendi içinde tutarlı toplum tahlilleri ve vizyonları üretmemek durumu söz konusudur. Bir başka sorun SSCB'nin dağılması ve soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte sosyalizmin dünya çapında bir yenilgiye uğradığı, Batı uygarlığının varılabilecek tek hedef olduğu yolundaki görüşlerin varlığıdır. Fukuyama'nın "tarihin sonu" tezinde olduğu gibi egemen kültürlerle meşruluk zemini hazırlamak, Batı uygarlığı dışında kalan kültürleri yok saymak ya da bunları Batı medeniyetinin üstün değerlerine boyun eğmeye zorlamak, hayat haklarını gittikçe daha fazla sınırlamak gibi çarpık görüş ve davranışlara yol açabilmektedir. Modernleşmenin dolayısıyla moderniteyi temsil eden Batının hegemonyasını güçlendirmek adına modernleşmemiş ve modernleşme için gerekli siyasal değişimi yaşamamış ülkelere modernleşmeyi sağlamak için müdahale edilebileceğini, bu durumun hem müdahale edilen ülke için hem de genel olarak tüm dünya dengeleri açısından yararlı olacağını kabul etmek gibi bir sorumsuzluğu ortaya çıkarabilmektedir. Huntington'un "medeniyetler çatışması" tezi dünyanın bugünkü bunalımlı döneminde totalist bir yaklaşımla dünyayı uygarlık bölgelerine ayırmak, dinin uygarlıklar arası çatışmaların oluşacağı fay hatlarını belirleyen en önemli etken olduğunu söylemek yanlı, yönlendirici ve çatışmayı uyarıcı olabilmektedir. Bu tehlikenin farkında olarak yaşanan süreci dikkatle izlemenin bazı önlemleri alabilme olanağını içinde barındırması değerlendirmeye değer bir durumdur.

Yaşanmakta olan değişimi aile yaşamı, ekonomi ve iş yaşamı, politika, kitle haberleşme araçları, toplumsal yalnızlık, kimlik bunalımı, eğitim, bilim ve teknoloji, ahlak ve din ana başlıkları altında inceleyebiliriz.

2.1. Aile Yaşamı

Sanayi toplumunun tipik aile biçimi olan çekirdek aile yapısı artık değişmektedir. Toplumsal, ekonomik, politik, kültürel alanlardaki değişimler ailenin yapısındaki ve işlevlerindeki değişiklikleri de beraberinde getirmektedir. Günümüzde bireyin toplumsal alanda daha merkezi bir konuma yerleşmesi ve toplumsal rollerde ortaya çıkan değişikliklerle birlikte, aile tiplerinde de çeşitlenmeler oluşmaktadır. Aile yapısını değiştiren diğer etkenler kadınların ve gençlerin ekonomik özgürlüklerinin artmasıyla birlikte gençlerin yalnız yaşama alışkanlıklarının gelişmesi, kadınların kendi başlarına ayakta durma konusunda daha cesur davranmalarıdır.

Ancak gelişmekte olan ülkelerde özellikle de vasıfsız işçi olarak çalışan kadın ve gençlerin çalışma koşulları ve gelir düzeyleri dikkate alındığında yalnız yaşayabilmek ümidiyle ailelerinden ayrıldıklarında aile yanındakinden daha zor yaşam koşullarını göğüslemek durumunda kalmaları, girişimlerinin hayal kırıklığı ile sonuçlanması, kendilerine güvenlerinin azalması gibi bir çok riskin varlığı dikkate alınmalıdır. Çalışma şartları iyileşmediği, gelir dağılımı daha adil hale gelmediği sürece toplumun bu kesimi için refah seviyesi düşmeye devam edecektir. Bu da toplumun önemli bir kesiminde bunahımın artması anlamına gelmektedir.

Evlenme yaşı alt sınırının yükselmesi, eğitim süresinin uzaması – uzun süren eğitimden sonra bile tatmin edici iş bulma olasılığının azlığı – evlenme oranlarındaki azalma ve boşanma oranlarındaki artış çeşitlenmeyi artırmaktadır. Aile planlaması yöntemlerinin gelişmesi ve yaygınlaşması ile birlikte çocuk sahibi olma yaşı ve sahip olunacak çocuk sayısı üzerinde ailenin denetimi arttıkça aile yapısı da etkilenmektedir.⁶ Tek ebeveynli aileler, eklemli aileler, çocuksuz aileler, parçalanmış aileler ya da çekirdek aileye katılmış başka kişiler...

Bir başka sorun üst gelir grubundan ve eğitim düzeyi daha yüksek olan ailelerin aile planlamasına daha fazla önem vermesine rağmen alt gelir ve düşük eğitim düzeyindeki ailelerin bu olanaklardan gereği gibi yararlanamamaları sonucu bakamayacakları kadar çok çocuğa sahip olmalarıdır.

İşin eve taşınabilen kısmı kimi zaman ailenin işe katılımının, kimi zaman işle ilgili bireylerin aile yaşamına katılımını dolayısıyla aile yapısındaki değişmeyi getirmektedir. Aile bireylerinin evde yapılan işe katılımının, uzun süren eğitim çağı boyunca gençlere üretim dışı rollerin verilmesinden kaynaklanan yabancılaşma, suç işleme, şiddete baş vurma ve ruhsal çöküntü durumlarına da çözüm oluşturarak toplumu bu alanda rahatlatılabileceği tahmin edilmektedir.

İçinde yaşadığımız dönem aileyi koruma ve geleceğin yaşam biçimine uygun olarak yeniden şekillendirme konusunda bir takım uyarıların, yönlendirme-lerin yapılmasına elverişli bir potansiyele sahipmiş gibi görünmektedir. Aile kurumundaki değişimler toplum yaşamını önemli ölçüde etkileyebilecek güçte olduğu için üzerinde dikkatle durulmaya değer.

En küçük toplumsal birim olarak kabul edilen aile toplumun temelini oluşturan önemli bir kurumdur diğer toplumsal kurumlarla iletişimi sosyo-kültürel belirleyiciliğe sahiptir. Bireyin ilk ve en kalıcı nitelikteki eğitimini aldığı önemli bir toplumsallaşma ortamı olarak ailenin korunması toplumun geleceği açısından önemini hala korumaktadır.

6 Toffler, Alvin, *Üçüncü Dalga*, Çev: Ali Seden, 3. bas., İst., 1996, s. 227-300; Erkan, Hüsnü, *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, 4. bas., T. İş Bank., Yay., 1998, s. 112.

Çünkü toplumsal yaşamın bileşenleri tek başlarına, bağımsız olarak değişmezler, her bileşenin değişimi diğerleri ile karşılıklı etkileşim içinde gerçekleşir. Örneğin enerji alanındaki bir değişme ekonomiyi etkiler, o da sağlığı etkiler, sağlık eğitimi, eğitim aileyi etkiler, böyle devam edip gider.

2.2. Ekonomi ve İş Yaşamı

Ekonomi alanında gelişen teknoloji ile birlikte üretici ve tüketici rollerindeki değişmeler, iş yaşamında esnek zaman anlayışının yaygınlaşması ve işin bir kısmının evde yapılabilmesi alışılmış iş düzenini, zaman kullanımı konusundaki alışkanlıkları değiştirmektedir.

Sanayi çağının belirleyici özelliklerinden olan ve üretici ile tüketici arasındaki iletişimin artmasıyla birlikte tüketicinin bir anlamda kendi kullanacağı ürünün üretimine katılması, onun zaman kullanma, çalışma, dinlenme, eğlenme alışkanlıklarını ve bunlara bağlı olarak psikolojik yapısını değiştirmektedir.

Kitle üretimi yerine son derece nitelikli emeğe gereksinme duyan sipariş edilen ürünlerin tek tek üretimine doğru bir değişmeyi olanak sağlayan teknolojiler gelişmekte, bir çok ürün zaman, enerji, emek, hammadde, açısından daha ekonomik, ekolojik bakımdan daha zararsız yöntemlerle üretilmekte, verimlilik artmaktadır. Tasarruf edilen emeğin ve zamanın bilim, düşünce, sanat, eğlence gibi farklı alanlarda kullanılabilme fırsatı doğmaktadır. Bütün bu kazanımlar iyi değerlendirildiği oranda refah düzeyini yükseltici olanaklar olarak insana geri dönebilecek potansiyel kaynakları yaratmaktadır.

Yeni çağın gereksinmelerini karşılayacak yeni mesleklerin doğması, yönetim anlayışının değişmesi hiyerarşik olarak örgütlenmiş şirket yapısı yerine yatay örgütlenme, değişen meslek rolleri, işlevsel esnekliğe sahip personel istihdamı; yaratıcılık, saygınlık, demokratiklik ve esnekliğe her zamankinden daha fazla gereksinme duyulan günümüzde kamu kuruluşlarında da görülen yeniden yapılanma çabaları birey açısından ümit vericidir.

Bütün bunlar olurken gelir dağılımındaki adaletsizliğin arttığı, büyük sermaye her geçen gün kazancını oransal olarak artırırken beyin veya beden gücüne dayanan emeğini satarak geçinenlerin Pazar ekonomisinin çarkları arasında giderek daha fazla ezildiği, kazançla üretim arasındaki bağı giderek koptuğu, finans kapital yoluyla daha fazla kazanç elde edilebildiği gerçeği gözden kaçmamalıdır. Uluslar arası şirketlerin kârlarının yeni yatırımlar ve verimliliğin artışından çok ücret politikaları yoluyla (gelişmekte olan ülkelerde ucuz işçi çalıştırma, ücretleri dondurma ve işçi sayısını azaltma gibi yollarla) sağlandığı da bir gerçektir. Gelişmekte olan ülkelerin çalışanlarını korumak için yeterli yasal düzenlemelere sahip olmamaları, uluslar arası pazarda varlıklarını kabul ettirememeleri büyük sermayeyi elinde tutanların dünya ekonomisini daha kolay ve etkili bir biçimde kontrol altında tutmasına olanak

sağlamaktadır. Bu durum da bireyler ve gelişmekte olan ülkeler açısından yığınlık yaratabilmektedir.

2.3. Politika

Yönetimde daha fazla demokratikleşme ve çok seslilik, katılımcı demokrasi, merkeziyetçilikten uzaklaşma, yarı doğrudan demokrasi talepleri giderek artmakta, daha az hiyerarşik, daha çok duruma göre karar verme ilkesine uygun örgütleniş biçimleri ortaya çıkmaktadır. Hükümetlerin ve yerel yönetimlerin kararlarına sivil toplum örgütlerinin katkısı gündeme gelmektedir. Sayıları ve etkinlikleri giderek artan uluslar arası kuruluşlar ve anlaşmaların da bu değişimde küçümsenemeyecek payları vardır. Devletin küçülmesi ve özelleştirme yönünde eğilimler vardır.

Çok sesli ve çok renkli seçmen kitlesi seçimlerle iş başına gelen politikacıların temsil yeteneklerini artık tartışılır kılmaktadır. Toplumda daha insancıl yaklaşımlara öncelik verilmesi talebi ve bireyin daha bir göz önünde olması ile birlikte seçmen kitlesi ilgi alanlarına göre küçük gruplara ayrılmaktadır. Toplumsal değişimin hızıyla, çeşitliliğin artışı bir araya gelince temsil edilenlerin ortak iradesinden söz etmek tartışmalı hale gelmektedir. Bu durum parlamenter sistemin dayanağı olan çoğulculuk temelini sarsmakta, yaşamsal önemi olan sorunlar hakkında bile karar almayı sağlayacak çoğunluğun oluşturulmasını güçleştirmektedir. Paylaşılan azınlık iktidarından söz edilmektedir. Bu durum bağımsız, egemen, ulusal ve üniter devlet yapılarını zorlayabilmektedir.

Özetle modern dünyanın öncelikle karşı karşıya olduğu sorun farklı değer sistemlerini, toplumsal sistemleri ve toplumsal kimlikleri bir toplum içinde nasıl bütünleştirebileceğidir. Bir küreselleşme döneminde ulusal devletler özellikle ekonomi yönetimi göz önüne alındığında geçmişte olduğundan daha az özerkliğe sahip olabilir.⁷ Çok uluslu şirketler, uluslar arası anlaşmalar, gelişmiş ülkelerin hammadde ve Pazar gereksinimleri, gelişmekte olan ülkelerin yeni teknolojilere gereksinme duymaları ekonomik açıdan ulusal hükümetlerin tam bağımsız kararlar almasını zorlaştırmaktadır.

Bir başka sorun seçime dayalı demokratik sistemden ve rekabetçi piyasa anlayışından kaynaklanmaktadır. Sivil toplumun yeterince güçlü olmadığı durumlarda seçimle iş başına gelecek olan parlamenterlerin özel ilgi alanlarına sahip seçmenlerin güçlü olanları tarafından – bunlar genellikle ekonomik ilgi gruplarıdır – daha çok etkilenmek durumunda kalmaları söz konusudur. Böylece ekonomiye verilen önemin çevre korumaya verilmemesi ve teknolojik atıkların yaşanabilir çevre koşullarını olumsuz yönde ve tehlikeli bir biçimde etkilemesi sonucu ortaya çıkmak-

7 Regional Bureau for Europe & CIS United Nations Development Programme, *Human Development Under Transition: Summaries of the 1997 National Human Development Reports (NHDR) for Europe and the CIS*, New York 1998, s.23.

tadır.⁸ Kısa vadeli ekonomik çıkarların uzun dönemde bu tercihi yapanları da olumsuz yönde etkileyeceği dikkatlerden kaçmaması gereken önemli, etik olduğu kadar da yaşamsal bir sorundur. Yeterli politik bilince ulaşmamış toplum kesimlerinin daha fazla vaatte bulunan adaylara ya da partilere oy verme eğilimleri sonucu parlamenter adaylarından beklentilerinin, akılcı bir yönetim tarzı ile bağdaşmadığı durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bu durum da seçilen parlamenterlerin yönetimde akılcı davranışlar ve uzun soluklu politikalara yönelseler seçmenlerini küstürmeleri, seçmenin isteği doğrultusunda davransalar yönetimde oluşabilecek çözümsüzlükler arasında sıkışıp kalmaları gibi bir kısır döngüye neden olmaktadır.

Ulusal hükümetler ve yönettikleri toplumlar için üstesinden gelinecek en önemli sorun 21. yüzyılda yaşayabilir bir devlet yaratma görevidir.⁹

2.4. Kitle Haberleşme Araçları

Kitle haberleşmesinde yaşanan yenilikler ve artan hız, toplumsal yaşamın çeşitli alanlarındaki değişmelerle karşılıklı etkileşim içindedir. Kitle haberleşme araçlarının izleyicilerinin kendilerini gerçekleştirme gereksinimleri ve olanakları arttıkça, ilgi alanlarına göre küçük birimlere ayrılması ve; gazete, dergi, radyo ve televizyonların bu birimlerin gereksinmelerine göre yayın yapmaları sonucunu getirmektedir. Yeni, ucuz, hızlı baskı teknikleri sayesinde neredeyse her örgüt, her topluluk kendi dergisini çıkarabilecek güce sahiptir.¹⁰ Kitle iletişim araçları giderek tek yönlü aktarıcılar olmaktan çıkıp, izleyicilerle karşılıklı iletişime girebilmekte onların yayına katılmasını sağlayabilmektedir.

Yayın biçimleri ve içerikleri değişen basın yayın araçlarının topluma model olarak sunduğu imajlar da farklılaşmakta, bireylerin bu farklı imaj parçacıklarını kendilerine göre bütünleştirmelerini, kendi modellerini oluşturmalarını gerektirmektedir.

Kitle haberleşme araçlarının bireye dış gerçekliği algılamasını kolaylaştıracak hazır şablonlar sunamaması, iki farklı sonuca yol açmaktadır. Birey kendi gerçeklik algısını oluşturup duruma göre düzeltmek, yenilemekle kişiliğini daha çok geliştirebilmekte bunu yapamazsa kişilik bölünmesi ve kimlik karmaşasına düşebilmektedir. Bu da dünyamızı çeşit çeşit yaşam tarzlarına, daha belirgin kişiliklere yer veren bir toplumsal yapıya doğru götürmektedir.

8 Agarwal, Anil, "Globalisation, Civil Society and Governance: The Challenges for the 21st. Century", Lecture delivered at NORAD's Environment Day held in Oslo on December 15. 1998 and organised by NORAD and the Norwegian Forum for Environment and Development Eight Assembly of word Concil of Churches, 1999.

9 Agarwal, a.g.e., s. 20-23.

10 Toffler, Alvin, *Üçüncü Dalga*, Çev: Ali Seden, 3. bas., İst., 1996, s.20-23.

Ulaşım ve iletişim araçlarındaki gelişmelerle birlikte bunların kullanımında etik değerlere uyulup uyulmaması dünyamızın geleceği açısından yaşamsal önem taşımaktadır. En büyük teknolojik keşifler etik açıdan gelişmemiş, insancıl değerlere duysuz kimselerin elinde kitlesel yıkımlara neden olabilecek korkunç silahlara dönüşebilir. Günümüzde medya en güçlü meşrulaştırma aracı olarak kullanılabilmekte, egemen siyasi güçlerin zayıf toplumlar üzerindeki etkisi artıran bir işlev görebilmektedir.

2.5. Toplumsal Yalnızlık ve Kimlik Bunalımı

Ekonomideki hızlı değişim bir yandan refah artışı sağlarken, diğer yandan sağlanan refahtan yalnızca bedelini ödeyebilen bir azınlığın yararlanabilmesine olanak tanımaktadır. Bu azınlığın ulusal gelirden aldığı payın giderek daha büyük oranda artması geri kalan çoğunluğun payının görece olarak azalması anlamına gelmektedir. Böylece ekonomideki hareketliliğe hızla artan bir fakirleşme eşlik etmektedir. Bu durum özellikle işsizleri, gizli işsizleri, sabit gelirlileri, çok çocuklu aileleri, tek ebeveynli aileleri, çocukları, sakatları ve herhangi bir nedenle toplumun daha kolay incinebilecek zayıf kesimlerini oluşturan kişi ve grupları etkilemektedir. Fakirlik sınırının altındaki bu gruplara verilen sosyal hizmetlerdeki azalma, işten çıkarmalar, emekli maaşları ve aile yardımlarının oransal olarak azalması ulusal gelirin az bir kısmını paylaşan bu çoğunluğun durumunu giderek kötüleştirir.

Sosyal yalnızlık kişilik uyumsuzluğunun basit şekilleri olan güvensizlik duygusu, sinirlilik, aşağılık duygusu, bastırılmışlık, geri çekilme eğilimi, suçluluk, değersizlik duygusu ve toplumdaki dışlanmışlığın daha hafif formlarını ortaya çıkarabilmektedir.¹¹ Ekonomik durumdaki kötüleşme sosyal yalnızlığın ve toplumdaki soyutlanmışlığın tek nedeni olmamakla birlikte en önemli nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Bir başka neden toplumun dokusunu oluşturan bazı toplumsal alt sistemlerin, onların işlevlerini yerine getirecek yeni yapılar henüz oluşmadan çökmekte olmasıdır. Eski akrabalık, komşuluk ve hemşehrilik ilişkileri ile birlikte bunlara bağlı toplumsal yardımlaşma biçimlerinin değişmesi, yetersiz kalması dengeleri bozmaktadır. Hızlı sosyal değişimin ortaya çıkardığı gereksinimlere cevap verebilecek yapıların aynı hızla oluşturulamaması, bireylerin ve toplumsal grupların yaşamlarında boşluklar ve anlamsızlıklar oluşturmaktadır. Bu durum ortalama bir bireyin kendi değerlerini oluşturmasını zorlaştırmakta, kişiyi Eric Fromm'un pazar karakteri¹² olarak tanımladığı karakter yapısına doğru sürüklemektedir. Başka deyişle kendi değerlerini oluşturmakta zorlanan bireyin hayatta kalabilme çabasıyla biçimlenen bir kişilik oluşturmasına sebep olmaktadır. Piyasa ekonomisinin bir yansıması olarak değerlerin metalaşması, dinin dünyevileşmesi ve etki alanının giderek daralması yönündeki görüntüler, toplumsal rollerin çeşitlenmesi, değişmesi, bireyin üstlendiği kimi

¹¹ Neumeyer, *a.g.e.*, s. 149-150.

¹² Fromm, Erich, *Erdem ve Mutluluk*, Çev: Ayda Yörük, 5. bas. T. İş Bank., yay., 1999, s. 89-90.

rollerin bağdaşmazlığı ve kimlik bunalımları bireylerde şaşkınlık ve gelecek korkusu yaratabilmektedir. Ortalama bireyin çevresinde olup biten değişme gelişmeyi durup değerlendirecek zaman bulamayacağı kadar hızlı, kendi algılama kodları ile anlamlandıramayacağı değişikliklerle karşılaştığında geçmişe sığınmak, geçmişten getirdiği kültürel kimliği değişmez kabul etmek ya da toplumda kabul görmüş yaşam biçimlerini yinelemek yalnızca dünya görüşünü paylaştığı diğerleriyle birlikte olmayı yeğlemek durumunda kalmaktadır. Bireyselleşme ile gelen, ilgi alanlarındaki ve dünya görüşlerindeki çeşitlenme ortak zevkleri olan, aynı konularla ilgilenen dost ve arkadaşlar bulmayı güçleştirmektedir. Böyle bir çevrenin bulunması durumunda bile bireysel yalnızlığın yerini grupsal yalnızlık alabilmektedir.

Ayrıca giderek rasyonelleşen toplumda, bireylerin birincil ilişkiler kurabileceği duygusal ve toplumsal gereksinmelerini karşılayacak ortamların azalmasının da bu yabancılaşma ve yalnızlaşmada payı vardır.

Birçok insan kendi kişiliklerini bulmak ya da kişiliklerinin bütün içindeki yerini belirlemek ve birincil ilişkiler kurabilmek için uygun ortamlar aramaktadır. Yaşama bir anlam kazandırmak, ortak ya da benzer görüşleri paylaştıkları kişilerle dayanışma ve yardımlaşma içinde olmak, dış dünyadan gelen karmaşık uyarınları bir bütün olarak algılayabilmeyi sağlayan bir çerçeve bulmak istemektedirler. Bu anlamda kimi zaman siyasal, dinsel, ideolojik ve kültürel temelli gruplaşmalar oluşturmaktadırlar. Türkiye'nin gelir, eğitim ve yaş ortalaması dikkate alındığında her türlü tüketime aç, eğitim düzeyi yetersiz bir genç olan ortalama bireyin bu gruplarda hazır sunulan kimlikleri ne kadar doğru değerlendirebileceği, kendi kimliğini nasıl belirleyebileceği önemli sorun oluşturmaktadır. Bu grupların kendilerine sunduğu dünya görüşü doğru veya yanlış olabilir, önemli olan bireyin gruba olan bağlılığı ve grubun gerçeklik konusundaki görüşünü paylaşıyor olmasıdır. Bu gerçeklik anlayışı sayesinde kendi kişiliklerini ve dış dünyayı bir bütün olarak algılayabilmekte, ait olma duygularını tatmin edebilmektedirler. Ayrıca bu gerçeklik anlayışı, hızla değişen dünyanın kendilerine sunduğu, kapsamakta, kavramakta güçlük çektikleri özgürlük ve karar vermekte zorlandıkları seçenekler karşısında tercih kolaylığı sağlamaktadır. Kararı başkalarının vermesi ve kendi-lerinin yalnızca verilen karara uymaları kimi insanları rahatlatmakta, sorumluluğu hafifletmekte, yaşamı onlar için kolaylaştırmaktadır.

Bu durum bireysel potansiyellerin atıl kılması, karar alma ve uygulama becerilerinin geliştirilememesi, grubun sunduğu zihinsel haritaya uymayan, şablona sığmayan yaşam alanlarının yok sayılması, kesin inançlar, katı tutumlar, bağnazlığa varabilecek "öteki" ne bakış açısı geliştirme, bireyleri bir örnekleştiren kişilik farklarına yer vermeyen geleneksel kültür kalıpları vb. durumlara yol açabilmektedir. Başka deyişle toplumsal barışı tehlikeye atabilecek bir bölünmüşlük, bireyin dolayısıyla toplumun insancıl potansiyelinin israfı...

2.6. Eğitim

Eğitim her zaman tartışılan bir konu olmuştur. Bugün de tartışılmaya devam etmektedir. Eğitimin amacı eğitilenlere arzu edilir davranışları kazandırmaktır. Ancak arzu edilen davranışlar nelerdir, kim arzu etmektedir, arzu edilir davranış hangi ölçülere göre belirlenmektedir ve hangi yöntemlerle eğitilenlere kazandırılacaktır? Bu sorulara bir çırpıda cevap vermek mümkün görünmemektedir.

Farklı toplumlarda farklı zamanlarda farklı eğitim felsefelerine göre değişik amaçlar güdülmüştür, güdülmektedir. Günümüzde eğitim kitleleşmiş, yaygınlaşmış, bu yüzden kalitesinde düşme olmuş, hızlı sosyal değişimin ortaya çıkardığı yeni sorunlara çözüm bulmakta zorlanır hale gelmiştir. Bilim ve teknolojideki hızlı gelişmeleri, merkezi eğitim programlarının durağan içeriklerine yansıtma zorlaşmıştır. Böylece eğitimin sağlıklı bir bireyselleşme ve toplumsallaşma yolundaki etkisi azalmış olmaktadır.

Eğitimde bireyin mi yoksa toplumun mu gereksinimlerinin ön plana alınacağı ya da ikisi arasında dengenin nasıl sağlanacağı önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir.

Sanayi toplumundan bilgi toplumuna sağlıklı geçiş, nitelikli eğitim düzeyinin yükseldiği ölçüde gerçekleşebilir. Eğitimin nitelikli olabilmesi için toplumsal evrim basamaklarının aşılmasında en önemli faktörlerden olan akılcılık, bilimsellik, ekonomik davranış – insan kaynaklarında, enerjide, zamanda, emekte, sermayede –, özgür ve yaratıcı düşünce, eğitimin yaşam boyu devam eden bir süreç olduğu, insan sorumluluğunun aynı zamanda insan haklarının ayrılmaz bir parçası olduğu gibi gerçeklerin eğitimi planlanırken de gözden uzak tutulmaması gerekmektedir. Öğrencinin ne öğrenmesi gerektiğini belirleyen eğitim modelinin, düşünsel kalıpları yaratmakta, basma kalıp meslek insanları yetiştirmekte, düşünmeyi sınırlamakta olduğu artık görülmüştür. Yeni eğitim modelinde neyi öğrenmek gerektiği kadar, niçin öğrenmek gerektiği ve ihtiyaç duyulan bilginin nasıl öğrenilebileceği düşüncesinin eğitimin temelinde yer alması bugünkü gelişim düzeyinin zorunlu kaldığı bir durumdur. Eğitimin temelinde nesnelere ne olduğu kadar insanın değerlerinin neler olabileceği düşüncesini de yerleştirmenin zamanı gelmiştir. Nitelikli insan yetiştiremediğimiz sürece bilimdeki gelişmelerin insanlığın yararına kullanılabileceği gibi zararına da kullanılabileceği düşünülmelidir. Bilimin yalnız insancıl amaçlara hizmet etmesinin tek garantisi nitelikli insan potansiyelinin artırılmasıdır.

Eğitimin kalitesini yükseltmek nitelikli eğitim ve öğretim elemanı yetiştirmekle mümkündür. Hiç kimse kendisinde bulunmayan bir şeyi ve/veya değeri başkasına veremeyeceğine göre arzu edilen özelliklere sahip eğitim-öğretim elemanları bulunmadan kaliteli eğitim yapabilmek hayalden öteye gitmeyecektir. Nitelikli öğretim elemanı ancak bilimsel özgürlüklerin tam olarak kullanılabildiği demokratik ortamlarda yetişebilir. Nitelikli insan gücünün zamanı, emeği, sermayeyi verimli kul-

lanması beklenebilir, ama nitelikli insanın bulunmadığı yerde zaman, emek sermaye gibi girdilerin arzu edilen eğitim düzeyine ulaşmayı sağlamasını beklemek en azından gereğinden çok fazla zaman kaybettirir.

2.7. Bilim ve Teknoloji

Bilim ve teknolojiadaki değişiklikler günümüzde baş döndürücü bir hıza ulaşmıştır. Dün hayal bile edilemeyecek gelişmeler bugünün sıradan gerçekleri arasına girmeye devam etmektedir.

Bilginin doğası, bilimsel anlayış hızla değişmekte, yeni bilim dalları ortaya çıkmakta, var olan bilim dalları arasındaki sınırlar silikleşmekte, disiplinler arası çalışmalar artmakta, disiplinler üstü araştırma alanları gündeme gelmekte, tümselliğe doğru gidilmektedir. Bilimsel yöntemdeki gelişmeler, tekniklerdeki çeşitlenmeler bugün bilim denildiği zaman otomatik olarak akla gelen pozitif bilim anlayışını aşmaktadır. Kuantum mekaniği ve fuzzy mantık anlayışları bilimin nesnesine pozitivizm ya da objektiflik adına kaba bir indirgemecilikle yaklaşmanın yetersizliğini vurgulamaktadır. Bilimin ve teknolojinin gelişmesinde felsefenin, hayal mühendisliğinin, vizyon genişliğinin, beyin fırtınasının önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Alt sistemlerle bunların oluşturduğu daha büyük bütünler arasındaki geri besleme ilişkileri üzerinde duran sistem yaklaşımı ve ekolojik yaklaşım birleşerek bilgide senteze ve bütünleşmeye hız vermektedir.

Bilgisayarlarla birlikte, istenen bilgileri, istenildiği kadar depolayabilen, bunları bilgisayar sistemleri içinde bilimsel yöntem ve süreçlerle işleyip bireysel keyfilik ve saptırmalardan daha uzak bir içeriğe sahip nesnel bilgiler üreten bilişim teknolojileri gelişmektedir. Bu teknolojilerle birlikte gelecekle ilgili yapılan öngörüler geleceği hazırlıklı karşılamak kadar, geleceği yaratmak açısından da önem taşımaktadır. Ekonomik, sosyal ve teknik evrimin yönünü önceden görme amacı güden araştırmaların tümü olarak tanımlanabilen gelecek bilimi (fütüroloji) ilgi çekmektedir.¹³ Bilgi toplumunda bilgi üretiminin etkisi daha çok ileri besleme şeklinde işlemektedir.¹⁴

Teknolojiadaki gelişmeler, enerji kaynaklarında değişmelere yol açmaktadır. Yenilenebilir kaynaklardan enerji elde etmek, enerjide tek kaynağa bağlı kalmama, yapılacak işe göre yerel olanaklardan yararlanarak yapılacak iş için yeterli düzeyde daha ucuz enerji üretebilecek çeşitli ileri teknikleri kullanma çalışmaları sürmektedir.

Gelişen teknoloji ve güçlenen sivil toplum kuruluşlarının etkileriyle teknoloji uygulamalarının çevreye daha duyarlı olma eğilimleri ve toplum tarafından be-

13 Serter, Nur, *21. Yüzyıla Doğru İnsan Merkezli Eğitim*, İst., 1997, s.206.

14 Erkan, a.g.e., s165.

nimsenebilmek için ekonomik ve stratejik testlerin yanında, çevresel ve toplumsal daha güç sınavlardan geçmelerinin gerekeceği açıkça görülmektedir.

Çevreyi kirletmeyen, yenilenemeyen kaynakları tüketmeyen teknolojiler tercih edilmekte, teknolojik atılımın insancılaştırılmasından söz edilmektedir. Bu aşamada bilimin temel amacının insana hizmet olduğunun, teknolojinin insana değil, insanın teknolojiye hükmetmesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Mikro elektronik, biyo-teknoloji, uzay teknolojisi ve okyanus araştırmalarındaki gelişmeler, teknolojiye kullanılabilir daha dayanıklı, daha ucuz, daha kullanışlı malzemeler, yeni ilaçlar, yeni besinler sağlamaktadır.

En önemlisi büyük buluşların tümüyle yalıtılmış tek bir teknolojiden gelmeyip hayal gücü kullanılarak bir çok teknolojiden yararlanılarak elde edildiği gerçeğidir.¹⁵

Bütün bu olumlu gelişmelerin yanında bilgi kaynaklarını elinde tutup geliştirmekte olan ülkelere yalnızca teknolojinin ürünlerini satan gelişmiş ülkelerin tutumu sonucu fakir ülkelerin daha da fakirleştiği gerçeği vardır.

2.8. Ahlak

Her uygarlığın kendine has bir ahlak anlayışının olması doğaldır. Sanayi uygarlığında piyasa mantığının belirleyici yer tutması ve kâra dayalı başarı anlayışı, daha çok ekonomik alandaki başarı ile özdeşleşmiştir. Piyasa ahlakı, insanları sahip oldukları maddi varlıklarına göre değerlendirmiştir.

Küreselleşme sürecinde ise küresel etik ve insan ilişkileri alanında, ileri sürdükleri görüşleri her zaman pratikte uygulamasalar bile herkes tarafından arzu edilir olduğu kabul edilebilecek temel standartlar bulmanın nasıl olanaklı olabileceği araştırılmaktadır.¹⁶ Küreselleşmeyle birlikte küçülen dünyamızın gelişen teknolojiyle kontrolü, teknolojinin kötüye kullanılmasıyla tüm dünyayı etkileyecek telafisi mümkün olmayan yıkımlara yol açma olasılığı eskisine oranla daha çok artmıştır.

Çok paraya sahip olmak yine de saygınlık sağlamakla birlikte, artık başka özellikler de önem kazanmaktadır. Bu özellikler arasında kendine güvenme, kendine yetme, zor koşullara uyum sağlayarak hayatta kalabilme, sorun çözebilme, toplumsal çevreye saygı, vb. şeyler vardır.

Bugün dünyada gittikçe daha çok insan kabul ediyor ki, ilerleme yalnızca yaşam düzeylerindeki maddi öğelerle ölçülemez; moral, estetik, siyasal ve çevre bakımından kötü duruma atılmış, yozlaştırılmış toplumlar ne kadar zengin ve teknoloji açısından ne kadar gelişmiş olurlarsa olsunlar, ileri bir toplum sayılmazlar. Daha ge-

15 Toffler, *a.g.e.*, s.195.

16 Lewis, Flora, "Globalization Brings a Need for Global Ethics", *Kültürün Gücü Konferansı*, Amsterdam, Kasım 1996.

niş kapsamlı bir ilerleme kavramına doğru ilerlemekteyiz ve artık ilerleme ne otomatik olarak gerçekleşiyor ne de maddi ölçütlerle değerlendiriliyor.¹⁷ Arz ve talep mantığına meydan okurcasına en azından asgari geçim düzeyini sağlamış olan insanlar yalnız iş istemekle kalmayıp, olanaklar ölçüsünde yaratıcı olan, psikolojik bakımdan tatmin eden, bireysel ve toplumsal sorumluluğa yer veren, yani kendini gerçekleştirme ihtiyacına cevap verebilecek işleri tercih etmektedirler.

Yeni doğmakta olan uygarlığın bir özelliği olarak bireyler zamanlarını ve enerjilerinin daha büyük bir bölümünü kendi tüketimleri için üretmeye ayırmaya başlamıştır. Böylece insanın farklı yeteneklerini geliştirmesi psikolojik tatmin sağlamakta, piyasa için üretim ile tüketim için üretim arasında denge sağlandıkça insan yaşamında da denge arayışı artmaktadır.

Küreselleşme sürecinin getirdiği politika, ekonomi, kültür, toplum yapıları ve teknoloji oluşumlarının insanlığın refah düzeyinin yükseltilmesine, ülkeler, bölgeler ve bireyler arasındaki yaşam düzeyi dengesizliğinin azaltılmasına ve giderek ortadan kaldırılmasına hizmet edebilmesi için sistemin doğru ve etkin bir şekilde işlenmesi temel koşuldur. Küresel sistemin en az hatada ve etkin işlemesi için çoğulcu, katılımcı demokrasi, ulusal ve uluslar arası saydamlık ve değer sisteminin (etik) bir çerçeve koşul şeklinde karşılıklı etkileşim halinde işlev görmesi gerekir. Buna bağlı olarak istatistik alt yapı, bilgi sistemleri ve bilgi teknolojilerinin etkileşim halinde karar süreçleri ve yönetim üzerinde etkin olabilmesini gerektirir.¹⁸ Alınan kararların son kullanıcıya kadar sağlıklı olarak ulaşmasını ve geribildirim-lerini değerlendirerek sisteme katacak bir mekanizmaya gereksinim vardır.

Marx, emeğin yabancılaşması kavramını ortaya atarak dikkatleri bu noktaya çekmekle kendisinden sonraki dönemde, işçi sınıfının durumunun iyileştirilerek yabancılaşmanın azaltılmasına yönelik arayışlara yol açmıştır. Böylece kendi öngörüsünün gerçekleşmemesi yönünde katkıda bulunmuştur. Aynı şekilde artık tek başına ekonominin de her şey olmadığını anlayan bilgi toplumu, tüketim toplumunu yaratan sanayi çağının sonuçlarını görmekte ve gerekli önlemleri almaya yönelmektedir. Tek başına büyüyen bir kanser hücresinin zararları gibi yan etkileri dikkate alınmadan tek yönlü büyümenin zararları anlaşılmış bulunmaktadır. Kanserin sanayi çağının hastalığı olması ise ilginç bir rastlantı olmalı...

Bütüncül bir bakış açısı olaylar ve olgular arasındaki bağları görebilir. Bugün bütüncül bakış açısının önem kazanması, toplam kalite yönetiminin ön plana çıkması hem yabancılaşma sorununa bir çözüm önerisidir hem yeni çağa uyum çabası, bilinçli ya da bilinçsiz insanın değerine yönelmiş bir gayrettir.

17 Güvenen, Orhan, *Türkiye'nin Orta ve Uzun Dönem Stratejik Hedefleri*, (TC 2007-15, 2017-9 Genel Yorumlar I), DPT Yay., Tarihsiz, s. 359.

18 Güvenen, a.g.e., s. 7.

2.9. Din

Din tüm insanlık tarihi boyunca bireylere ve toplumlara yaşam boyu eşlik etmiş bir olgu olmakla birlikte, toplumsal değişimin hızlandığı zaman mekan dinamiğinde artan bir önem kazanmaktadır. Dinin kutsalla olan bağlantısı yanında ahlakla iç içeliği ve her dinin kendine özgü bir dünyaya yaklaşım biçiminin olması; onu toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası haline getirmektedir.

Küreselleşme süreci ile din arasındaki etkileşim önemli bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Bu nedenle Association for The Sociology Of Religion (Michigan State University), 12-13.8.2000 tarihinde düzenleyeceği 2000 yılı uluslar arası yıllık toplantısında şu sorulara cevap arayacağını belirtmişti. Din sosyolojisi yüzüncü yılında ne durumda? Küresel sivil toplumun şekillenmesinde din nasıl bir rol oynayacaktır? Dini kuruluşlar ve gelenekler, uluslar arası alanda ekonomik olarak adil, daha insancıl ve demokratik bir toplumsal düzenin oluşturulmasında nasıl bir rol oynayabilir, vb.¹⁹

World Concil of Churches ise küreselleşmenin basit bir ekonomik sorun olmayıp aynı zamanda kültürel, politik, etik ekolojik bir sorun olduğunu belirterek; Hıristiyanların ve kiliselerin küreselleşmenin özellikle fakirleri etkileyen yeni ve derin meydan okumalarıyla yüz yüze geldiklerini ifade etmektedir. Bu durumda küreselleşme olgusu bağlamında inancımızı nasıl yaşayacağız, sorusunu sorarak kabul ettiği bazı önerileri sıralamaktadır.²⁰

1989 yılından beri Hz. Muhammed'in doğum yıldönümünü her yıl "Kutlu Doğum Haftası" adıyla Türkiye genelinde konferans, panel gibi bilimsel ve sosyo-kültürel çeşitli etkinliklerle kutlayan TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2002 yılı kutlamalarında, "Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam," konulu bir sempozyum düzenlemiştir. Ayrıca 'DİB 15-18.5.2002 tarihlerinde " Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı " düzenlemiştir. Her iki etkinlik de din ile evrensel değerler arasında özde bir çatışmanın bulunmadığı ve sosyal değişimin ortaya çıkardığı problemlerin sağlıklı çözümlere ulaştırılabileceği konusunda görüş birliği ortaya koymuştur. Türkiye genelinde çeşitli üniversitelerden konusunun uzmanı bilim insanları tarafından ortaya konan görüşlerle dünyada meydana gelen ekonomik, kültürel, sosyal, siyasal ve din alanındaki değişimlerin toplumları ve özellikle Müslümanları nasıl etkilediği, değişime nasıl ayak uydurulması gerektiği tartışılmıştır. Özellikle istişare toplantısının sonuç bildirgesinde toplumsal değişimle birlikte din alanındaki yorumların da önemli ölçüde değiştiği açıkça görülmektedir.²¹

19 Randal, L. Hepner, *Call for Papers Association for the Sociology of Religion*, 2000, Annual Meeting, Michigan State University, Washinton.

20 *Eight Assembly of World Concil of Churches*, 1999.

21 *TDV Haber Bülteni*: Mayıs-Haziran 2002, s. 74.

Din, değişim dönemlerinde yıkılan eski toplumsal alt sistemlerin yerini doldurmada etkili işlevler görebilecek içeriğe sahip bir olgu olarak görünmektedir. Dinler inanırlarına toplumsal yaşamla ilgili bir takım görevler yüklemektedirler. İşte dinin bu özelliği hem toplumsal alt yapıların olmadığı ya da yıprandığı dönemlerde bu yapıların görevlerini üstlenme, hem de manevi bir destek ve doyumu aynı anda sunma, bireyin ve toplumun birden çok gereksinimlerini aynı anda karşılayabilme gibi çok önemli işlevleri yerine getirebilme olanağını ifade etmektedir.

Breiner dine dayalı dünya görüşünün, toplumda bütünleştirici bir dünya görüşü sağlayıcı rol oynayacağını garantilemese de seküler dünya görüşüne oranla daha güçlü bir potansiyele sahip olduğunu şu üç nedene bağlamaktadır. 1- Dinin özü aşkın kaynaklıdır. 2- Din geçen birkaç yüzyıl boyunca insanca eleştirilerin ışığında kendi zayıf yönleriyle yüzleşmeye zorlanmıştır. 3- Dünya dinlerinin deneyimleri çoğu kez söylendiği gibi ruhsal alanla sınırlı değildir.²² Bu potansiyelin harekete geçmesi bir toplumdaki hakim din anlayışının toplumun diğer kurumları ve değer sistemleri ile uyumlu olmasına bağlıdır. Tersine gelenekçi yapıyı değişmez doğrular bütünü olarak sunan bir din anlayışı (başka deyişle yüksek karakterli dinleri dinin dinamik özünden uzak bir takım kabukta kalmış sığ görüşlerin meşrulaştırılmasını, doğrulanmasını sağlayan bir temel gibi kullanmaya yönelik indirgemeci yaklaşımlar) değişime açık, yeni değerler geliştirmeye yönelik bir toplumda olsa olsa bölücü işlev görebilir.

Bireyselleşme olgusu, bireyin ve dolayısıyla toplumun yaşamında, dinin yerini de etkilemektedir bireyselleşme çabasındaki insan artık kutsal karşısında kendi durumunu, dinin kendisi için ne anlam taşıdığını ve hangi gereksinimlerini karşıladığını sorgulamaktadır. Yeni uygarlığa geçişin yarattığı karmaşıklıktan kurtulmak için dine daha bilinçli yaklaşmak ihtiyacı duymaktadır. Din kutsal kavramıyla birlikte bireyin yaşamına her şeye gücü yeten mutlak varlığın sağladığı destek, güven ve ortaya koyduğu seçeneklerle esnek düşünce olanağını getirmektedir. Mutlak güç sahibi bir yaratıcının varlığı düşüncesi bu yaratıcının her şeyi – özellikle arzu edilmeyen şeyleri – değiştirebileceği aynı zamanda, bireyin ve toplumun dengesini koruyacak temel değişmezlikleri de yaratarak bireye benzersiz bir sığınak oluşturabileceği sonucuna varmaktadır. Din bilimin, sanatın, felsefenin cevap bulamadığı varoluşsal öneme sahip sorulara cevap vererek, bireyi bilinemezliğin ürkütücülüğünden kurtarmaktadır. Aynı zamanda kutsal kavramı gibi tam olarak tanımlanamayan ve sınırları çizilemeyen bir temel kavramla bağlantısı, bu kavramın içini kendi bilinç düzeyine göre, bireyin kendine özgü bir biçimde doldurmasına olanak tanımakta, ayımsız her birey kutsal kavramında bir anlam bulabilmekte, ona sığınma olanağına sahip olabilmektedir. Aradığı anlamlı bütünlüğe, teselliye, umuda ve manevi desteğe ulaşabilmektedir.

22 Heilbroner, a.g.e, s. 97-99.

Değişmenin hızlandığı dönemlerde maddi alandaki dalgalanmaların yarattığı çöküşleri, boşlukları, sarsıntıları, yabancılaşmaları, çözümsüzlükleri, manevi alandaki dengeleyici, anlamlandırıcı, teselli edici unsurlarla düzeltme ve ikame etme amacıyla dine yönelme belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumsal düzenin sağlanmasında ve korunmasında önemli bir yer tutan ahlakın, kaynağını büyük ölçüde dinden alması, dinin gelecekteki bir hayatı da kapsayan yaptırımlarıyla desteklenmesi dini toplum için vazgeçilmez kılmaktadır. Özellikle bireye birey olarak hitap eden dinler, bireyden özdenetim sağlayıcı çalışmalar talep etmekle, onları bilişsel gelişimin ve ahlaki yargının üst basamağı olan erdemlilik değerine doğru yönlendirmeyi de amaçlamaktadır.

Birey ve toplum yaşamında önemli bir yer tutan din, toplum yaşamının diğer bileşenleri ile karşılıklı etkileşim içinde olduğundan, bu bileşenlerin değişmesinden etkilenmekte ve aynı zamanda onları etkilemektedir. Her ne kadar diğer kültür alanlarından farklı olarak kaynağı kutsallık kavramına dayandığı için değişmeyen temelleri olsa da muhatabı birey ve toplum olduğu için toplumsal değişme ile dinamik bir bağlantı içindedir. Birey ve toplum yaşamakta olduğu çalkantılı dönemin bir yansıması olarak dinin toplumsal yanını, gereğinden fazla öne çıkarabilmektedir. Böyle bir yaklaşım ise ister istemez dinin yer yer kendi ilahi merkezinden uzaklaşarak toplumsal gereksinimleri karşılayan kurumlar ve bu kurumları meşrulaştırmaya yarayan oldukça sığlaştırılmış bir akideler toplamı ya da anlamı kavranılmadan yerine getirilmeye çalışılan bir takım şekilsel ibadetleri ile içi boşaltılmış bir kült yığını olarak algılanmasına kadar varabilecek yüzeyselleşme, metalaşma, dünyevileşme sonucunu ortaya getirilebilir.

Bunun tam tersi de olabilir. Din daha önceden yapılmış belirli yorumlarla sınırlandırılıp, yorumlar değişmez kabul ediliyorsa ve bu yorumlarla yeni toplum düzeni arasında önemli kopukluklar varsa tüm toplumsal işlevlerinden soyutlanarak yalnızca bireyin içsel yaşantısıyla sınırlanabilir. Bu iki uç durum arasında sayısız çeşitlenmeler yer ve zamana göre gerçekleşebilir.

Örneğin kendi dini yaşantısını toplumun değerlerine uyduracak şekilde yeniden düzenleme ya da dinin belirli bir tür yorumunu günlük yaşama egemen kılmak için toplumu yönlendirme çabaları ortaya çıkabilir. Bu durum da ister istemez dinin siyasi, ticari ve psikolojik açıdan çıkar amaçlı olarak kötüye kullanılması, insanın dinin insancıl özüne duyarsızlaşması olasılıklarını da barındırmaktadır.

Hızlı toplumsal değişme dönemlerinde bireysel olarak dine yönelişlerin yanı sıra dinsel grupların ve bunların üyelerinin sayıca çoğalmaları ve daha görünür hale gelmeleri rastlantısal değil kendi görüş açılarından dine getirdikleri yorumlarla farklı beklentileri olan, farklı bilinç düzeylerindeki bireylerin gereksinimlerini karşılama çabalarının ve bireyin, toplumun, toplumsal alt sistemlerin yeni dengeler arayışının bir yansıması olarak görülmelidir. Birey toplumsal, düşünsel ve duygusal yalnızlığını azaltacak, kendisiyle bütünleşebileceği bir kimlik sunabilecek, dünyayı düş

dünyanın gerçekliği ile çakışmasa da (correspondence) kendi içinde tutarlı (coherence) bir bütünlük içinde algılamasını kolaylaştıracak bir yol haritası sunacak, düşünce ve davranışlarını onaylayabilecek, paylaşabilecek bir çevre arayışı içinde dinsel gruplara katılmaktadır. Gruba bağlılığı oranında özveride bulunarak manevi doyuma ulaşma, bir yere ait olma, sevilme ve onaylanma, sosyal yardımlaşma, toplumun geri kalan çoğunluğundan farklı olarak bir seçkinlik duygusu yaşama gereksinimini karşılamaya çalışmaktadır.

Bir gruba ait olmak, çöken bazı alt sistemler ve değişen değerlerle birlikte gelen kişilik bölünmesi ve kimlik arayışı konusunda da bireye destek vermekte, kişiliğe ve yaşama yeni bir bütünlük getirmektedir. Bireye bir dünya görüşü sunmakla, dünyayı anlamlandırmasını kolaylaştırmaktadır. Ancak sunulan bu dünya görüşü katı sınırlamalar getiriyorsa grubun ve dolayısıyla bireyin toplum bütününden giderek uzaklaşmasına yol açabilir. Bu durum bireysel yalnızlıktan kurtulmak isteyen bireyin grup yalnızlığına düşmesi gibi bir kısır döngüyle sonuçlanabilir.

Bir yanda bireyselleşme olgusuyla birlikte bilinçli olarak kendi değerlerini belirleme, yüksek değerlere doğru ilerleme yeteneğini geliştirme, dinin algılanmasında, anlaşılmasında, yorumlanmasında, değerler sisteminde bireysel derinleşmeler ve yoğunlaşmalar diğer yandan kişisel din anlayışındaki yalın katılığı, aynı değerlere sahip kişilerle paylaşarak daha güçlü olduğunu hissetmek; kimlik bunalımından kurtulabilmek için hazır sunulan kimlik kalıpları içinde kendini bulma ve kişilik parçalanmasına karşı korunma gayretleri. Başka deyişle bir tarafta bireyselleşerek derinleşmeler diğer yanda yüzeyselleşerek yaygınlaşmalar, sığlaşmalar ve bu iki ucun arasındaki çeşitlenmeler, değişim dönemlerinin karmaşık görüntüsünü oluşturmaktadır.

Geçiş dönemleri kültürün tüm alanlarında bireylere ve toplumlara gereksinimleri ve bilinçli yönelimleri oranında bir çok seçenekler sunan geniş bir olanaklar yelpazesi oluşturmaktadır. Toplumun yeni bir dengeye oturmasıyla birlikte gerekli toplumsal alt sistemler oluşmakta ve bir süre dinin yerine getirdiği toplumsal görevleri bu sistemler, kurumlar üstlenebilmektedir. Böylece dinin toplumsal işlevinin fazlasıyla genişlemek durumunda kalmasından doğan dünyevileşme metalaşma, öz değerlerinin içi boşalarak yüzeyselleşme, sığlaşma ya da kendi kabuğuna çekilme, etki alanını daraltma süreci yavaşlayarak, dinsel yaşayışın da teorik ve pratik yönü arasında yeni dengeler oluşabilmektedir.

3. YENİ SENTEZLER OLUŞTURABİLME FIRSATI

Yüzeysel bir bakışla anlaşılması olanaksız gibi görünen bu olup bitene uzmanlaşmış gözlerin bakışları farklı olacaktır. Bütün bu karmaşık ve hızlı akışın içinde; bir uygarlığın dönemini tamamlayarak tarih sahnesinden çekilmekte olduğu ve yerini yeni bir uygarlığa bırakmakta olduğu kolayca sezilebilecektir.

Toplumsal yaşamın çeşitli boyutlarında ortaya çıkan değişmelerin gerçekte birbirleriyle ilişkisiz olmadığını, yeni dengelenmelere gidilirken farklı bir çok sentezlerin oluşturulabileceğini görmek ve çeşitli seçeneklerin getiri ve götürülerini tartışabilmek önemlidir.

Küreselleşme yalnızca demokratik, çoğulcu ve ileriye yönelik hareketleri hızlandırmakla kalmayıp aynı zamanda otoriter, askeri ve ideolojik – dinsel ve seküler, sağ ve sol – olguları da hızlandırmaktadır. Karmaşık bir küresel düzen, karmaşık küresel alternatifleri gerekli kılmaktadır.²³

Tam burada toplumsal bilimlere ve bu bilimlerin gelecekle ilgili öngörülerine eskisinden daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. Her ne kadar gelecekle ilgili tam ve doğru kestirimler yapılamasa da , ancak çok yakın gelecek için yapılabilen öngörüler olsa da bu kestirimler şimdi yaşamsal önem taşımaktadır. Koşullar ne olursa olsun, olaylara ve olgulara yapıcı ve olumlu bakış açısıyla yaklaşmak insanlığın kazançlı çıkması için en verimli yol gibi görünmektedir. Olumsuzluk olasılıkları içinde kaybolmak yerine, olumlu olanın etkilerini büyütme çalışmak, arzu edilir sonuca varmaya daha elverişli görünmektedir. Çoktan seçmeli sınavlarda sorunun cevap şıklarında kendi içinde doğru ve tutarlı cümleler kullanılarak cevaplayanın aklında kalan cümlenin sorunun cevabı olmasa bile başka bir yerde kullanılacak doğru bir cümle olarak, öğrenmede yararlı bir işlev görmesi gibi...

Uzman görüşlerin, görülebilen değişimler arasında bağ kurabilmesi, bunları birleştirmeye çalışması, anlamlı bütünler oluşturma çabaları gelecek için gerekli olan umudun, yaşamak ve çalışmak için ihtiyaç duyulan cesaretin kaynağını oluşturmakta, yaşama anlam katmaktadır. Bu anlamlandırma o kadar önemlidir ki, Viktor Frankl'ın Auschwitz Kampından sağ olarak kurtulup, logo terapi yöntemini bulmasını sağlayabilecek kadar.²⁴

Yaşama layık olduğu anlamı veremeyenler iki ayrı görünümde, ancak aynı sonuca çıkan algılama biçimi sergileyebilmektedirler. Birincisi geleceğin bugün gibi, bugünün bir devamı ve uzantısı olacağına inananlar, değişmeleri kolayca fark edemeyen, fark etmemenin olanaksız hale geldiği durumlarda da şoka uğrayanlar, ikincisi ise gelecek diye bir şey kalmadığına, yaşanan değişimlerin dünyanın sonunu getireceğine inananlar... görünürde birbirine zıt gibi olan bu iki görüş sonuçta aynı kapıya çıkmaktadır. Değişmeyen tek şeyin değişmenin kendisi olduğunu anlamak istememek; değişimi anlamak ve yönlendirmek, değişmeyi gelişmeye çevirebilmek için zamanında harekete geçmek gerektiğinin bilincinde olamamak.

Bu iki görüşten farklı olarak bireyi ve toplumu edilgen durumda bırakan üçüncü bir görüş daha belirlenebilir. Bu görüş sahipleri değişimin farkındadırlar, bir

23 Waterman, Peter, *Globalization, Social Movements the New Internationalism*, London 1998, s. 213.

24 Frankl, Viktor E., *İnsanın Anlam Arayışı*, 2. bas., Ankara 1992, s. 65-66.

şeyler yapılması gerektiğine de inanırlar ancak bu “bir şeyler”in yapılmasında kendileri bir sorumluluk almak istemezler. Durumdan şikayet ederler ve “birileri”nin bir şeyler yapmasını isterler, kimi zaman toplumları yönetenleri, kimi zaman bilim insanlarını, vb. suçlayarak, bir şeyler yapmaları gerektiği söyleyerek kendi sorumluluklarını yerine getirdiklerine inanırlar.

Bütün bu görüşlerin dışında dördüncü bir görüşü sahip olanlar vardır. Bunlar değişimin kaçınılmaz olduğunu, en azından kendilerini aşan bir güçle gerçekleşmekte olduğunu görebilir, kabul edebilirler. Değişimin yönünün gelişmeye doğru çevrilebileceğine, bunun için çalışmanın insanlığın geleceğine katkıda bulunmak olduğuna, toplumun geleceğini belirleyebilmek için bireyin – gücü ve olanakları ölçüsünde – katkısına ihtiyaç bulunduğu, hiçbir şey yapılamasa bile insanlık onuruna yakışır biçiminde çaba göstermiş olmanın bir anlamı olduğuna inanırlar. Gelecekle ve değişimle yakından ilgilenirler, anlamlandırmaya, yönlendirmeye, uyum sağlamaya, ayakta kalmaya çalışırlar.

Geleceğe yönelen çeşitli bakış açılarını böylece belirttikten sonra bilinçli olarak üzerinde durulması gereken şey, olumsuz, karamsar ya da duyarsız yaklaşımların insanlığa bir şey kazandıramayacağını tespit etmek ve yapıcı yaklaşımları güçlendirici girişimlerde bulunmaktadır. Dünyamızın geleceği için değişimin karmaşık görüntüsüne yeni olanakların kaynağı olarak yaklaşmanın kaçınılmaz olduğunu kavramak durumundayız. Unutmamak gerekir ki geçmişte yaşanan birçok yenilik de o günün insanı için aynı şekilde zorlayıcı idi. Bugün daha kapsamlı daha büyük çaplı dolayısıyla daha fazla tehlike potansiyeli taşıyan değişimler karşısında bulunuyoruz, ancak insanlığın bugünkü birikimi de bu değişimle başa çıkmaya daha elverişli düzeydedir. Geleceğe güvenle bakabilmek için gelecekle ilgili tasarımlara gerekli özeni göstermek durumundayız.

Değişimin hızına ayak uydurabilmek için günümüzün bilgi ve haberleşme teknolojilerinden en verimli şekilde yararlanabilmek yaşamsal önem kazanmış bulunuyor. Değişimin yönü ve içeriği hakkında ne kadar önceden ve ne kadar doğru bilgi edinebilirsek, geleceği bilinçli ve hazırlıklı olarak karşılamak o kadar kolay olacaktır. Bu durum dikkatleri eskisinden daha fazla geleceğe yöneltmiştir. Gelecek bilimi bütün ileri sanayi toplumlarında büyük beyinleri çeken bir bilim dalı olmuştur.²⁵

4. SONUÇ

Toplumsal değişim şöyle ya da böyle, az ya da çok, hızlı ya da yavaş, toplumlara göre farklı gerçekleşerek tarihin her döneminde var olmuştur. Hep varolacakmış gibi görünmeye devam ediyor. Ancak tarihin dönüm noktaları sayılabilecek büyük çaplı, bir çok toplumu önemli ölçüde etkileyen değişimler ve gelişmeler daha

25 Kazgan, Gülten, “Önsöz”, Toffler, Alvin, *Üçüncü Dalga*, Türkçesi: Ali Seden, 3.baskı, İstanbul 1996, önsöz.

fazla incelenmeye değer olanlarıdır. Küreselleşme olgusu da işte böyle yeni bir uygarlığın başlangıcı olarak incelenmeye değer büyük değişiklikleri içermektedir.

Yeni uygarlık, düşünce, tutum ve davranış biçimlerini değiştiriyor. Dünyagörüşlerini, zaman-uzay-nedensellik anlayışını, mantıksal bağlantıları, değerleri değiştiriyor. Aile yapısındaki, ekonomideki, politik yapıdaki, iş yaşamındaki, sanayideki, kitle haberleşmesindeki, imaj-kimlik-kişilik algılamalarındaki, çevre algısındaki değişimler, bilişim teknolojisi, gen endüstrisi ve uzayla ilgili gelişmeler, küreselleşme anlayışı çok boyutlu bütüncül bir değişiklik görüntüsü vermektedir.

Toffler buna evrensel devrim, tarihte büyük bir sıçrama demekte²⁶, böyle büyük çaplı değişimleri güzel bir benzetme ile uygarlık dalgaları olarak örnelemektedir. Bunlar büyük dalgalardır, önüne gelen her şeyi silip süpüren, belirli ölçülerde kaçınılmaz olan, hazırlıksız yakalanan toplumları tamamen etkisi altına alabilen, onlara fazla seçim hakkı bırakmayan dalgalar... Toffler, insanlığın avcılık ve toplayıcılık döneminden sonra tarım ekonomisi ile birlikte yerleşik düzene geçişini birinci uygarlık dalgası, sanayi çağını ikinci dalga, girmekte bulunduğumuz çağı ise üçüncü dalga olarak adlandırmaktadır.

Elbette bu dalgalar çözümlenmeyi kolaylaştırmak amacıyla belirlenmiş kalın sanal çizgilerden ibarettir. Bir toplumun bir uygarlık dalgasını yaşayıp bitirip diğerine geçmesi söz konusu değildir. Üçüncü dalga uygarlığına hazırlıklı olan toplumların bu dalganın yarattığı değişimi, gelişime dönüştürme yönünde iradelerini kullanabilmeleri, dalgaların birbirine binmesi ile ortaya çıkan gelişmeleri ve değişimleri göğüslemeye hazır olmayan toplumların bu dalgayla sürüklenmesi güçlü bir olasılık olarak görünmektedir. Henüz sanayileşmesini tamamlayamamış toplumlar bu yönde gelişmelerini devam ettirirken aynı zamanda üçüncü dalgaya yakalanacak ve bu dalganın kendileri için biçtiği rolleri kendi iradeleri dışında hazırlanmış roller olarak yaşamak durumunda kalacak gibi görünmektedir.

Gelişmiş ülkeler olarak adlandırılan toplumların ise üçüncü dalganın etkileri ile 1950'li yıllarda karşılaşmaya başladıkları dikkate alındığında artık yeni bir uygarlık dalgasının eşiğine geldikleri söylenebilir. Hızlanan toplumsal değişimle birlikte yeni dalgalar da birbirini daha hızlı takip etmektedir. I. dalga uygarlığını oluşturan tarım uygarlığının M.Ö. 8000'den 1650-1750 yıllarına kadar sürdüğünü, II. dalgayı oluşturan sanayi uygarlığından sonra III. dalganın Amerika'da gücünü 1955'den sonra hissettirmeye başladığını kabul edersek, giderek dalgaların daha kısa sürelerle birbirini takip etmekte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Toplumsal ilişkileri ve toplumsal değişimleri, basit mekanik sebep sonuç ilişkileri ile açıklamak her zaman olanaklı değildir. Bunların kendine özgü karakterleri, oluşum, gelişim, değişim, hızlanma, duraklama, sona erme biçimleri vardır. Toplumsal ilişkilerin ve değişiminin kabaca kestirilebilecek, sebep sonuç ilişkileri

26 Toffler, *a.g.e.*, s. 30.

içinde aydınlatılabilecek yönleri de vardır. Ancak bu zorunlu gibi görünen sebep sonuç zincirini oluşturan halkalara rastlantısal öğelerin nerede ve ne zaman katılabileceğini ve ne yönde ne kadar etkili olabileceğini kestirmek oldukça güçtür.

Belki de daha derinlemesine görülemediği için rastlantısal izlenimi veren bir ögenin herhangi bir noktada işin içine girmesiyle değişimin yönünün beklenmedik şekilde sapması, değişimi hızlandıran veya yavaşlatan, olumlu ya da olumsuz geri beslemelerin akışa katılması değişim zincirini sürpriz halkalarla dolu hale getirebilmektedir. Bu çok boyutlu ve karmaşık, etkileşim, ancak karşılıklı-dönüşümlü yapılmalı nedensellik ilişkileriyle açıklanabilecek bir durumdur.²⁷

Örneğin Sovyet tipi yönetim modelinin çöküşü ilk bakışta onun karşıtıymuş gibi görünen ABD eksenli Pazar ekonomisi modelinin haklı olduğu görüntüsünü uyandırırken, bugün artık Batı Avrupa-ABD eksenli, tek kutuplu dünya yapılanması içinde batı ve geri kalanlar (west and rest) şeklinde bir yaklaşımın da tehlikelerine karşı bir farkındalık oluşmuştur. Böyle bir yaklaşım ulusal ve yerel özelliklerin ve farklı kültürel kimliklerin yok edilmesinin yaratacağı boşluğu evrensel olarak takdir edilen batı kültürüyle doldurmak pazar ekonomisinin olmazsa olmaz karakter özelliği olan “rekabet” ve “tüketici toplum” yapısını körüklemek bunların sonucu olan yıkıcılık, bencillik, dünyanın tek renkleşmesi ve yavanlaşmasına tüm insanlığı mahkum etmek olacaktır.

Küreselleşme olgusunu bireyselleşme ve toplumsallaşma olgularıyla birlikte ele almak daha fazla açıklayıcı olacaktır.

4.1. Bireyselleşme

İzlenen değişimler, oluşmakta olan ortamın bireyselleşme yönünde giderek daha fazla olanak sağlama eğiliminde olduğunu göstermektedir. Ancak sağlıklı yollardan gerçekleşemeyen bireyselleşme çabalarının kişiyi bencillığe düşürme, bireysel özgürlükleri geliştirmek adına toplumsal uyum ve bireyler arası ilişkilerle birlikte birey toplum ilişkilerindeki dengeleri de bozma tehlikesi göz ardı edilemeyecek bir sorundur.

Sağlıklı bireyselleşme için özdenetime, bireyin kendini gerçekleştirmesini, özgüven geliştirmesini engelleyen iç ve dış baskılardan ve bağımlılıklardan özgürleşmesine gereksinme vardır. Ancak bu düzeye ulaşmış bireylerin özgür seçimleriyle kişisel ve toplumsal yararları gözeterek özveride bulunabilmeleri, topluma karşı bağımlılık değil bağıllık geliştirebilmeleri beklenebilir. Özdenetime, özbilince ve toplumsal bilince ulaşmamış kişilerin ise bireyselleşme için gerekli olan özgürlüğü sınırsız başboşluk ve kuralsızlık olarak algılama, kendilerine ve topluma zarar verme olasılığı yüksektir. Narsizme varan bir bireyselleşme çabası ağaca bakmaktan orma-

27 Erkan, *a.g.e.*, s. 20.

nı görememek gibi bireyin toplum bütünündeki yerini görememek, toplumsal bütünlüğü gözardı etmek anlamına gelecektir.

Sağlıklı bireyselleşmenin gerçekleştirilebilmesi ve sürdürülebilirliği nitelikli elemanların rehberliğinde yapılacak, yaşam boyu nitelikli eğitimin yeterliliği ile sınırlıdır. Yaşam boyu süren nitelikli ve bireysel farklılıkları dikkate alan insan merkezli eğitim²⁸ kişisel ve toplumsal bütünlüğü koruyabilmek, toplumlar arası ve toplumlar üstü düzeyde kaliteli yaşamı gerçekleştirebilmek, yeni kimlikler edinebilmek, paylaşılacak değerlerin artmasıyla yeni bağlantılar kurabilme yeteneği ve farklı bir bütünleşme sağlayabilmek için en güvenilir ve vazgeçilmez araç gibi görünmektedir.

Kendi değerlerini oluşturabilen birey, insancıl vicdanı otoriter vicdan etkilerinin önüne geçirebilir ve kişisel ve toplumsal ahlakı daha sağlam ve bilinçli temeller üzerine oturtabilir.²⁹ Çünkü insanın kendini tanıması, sınırlarını belirlemesi, kendisini mutlu edebilecek; toplumu da insan, emek, zaman ve kaynak israfından kurtaracak, toplumsal ve bireysel doyumu sağlayabilecektir. İnsanı işinin sahibi kılacak doyum böyle elde edilebileceği gibi spektrum projesine³⁰ göre her zaman geliştirilebilecek yetenekleri olduğunu bilen birey, ilerlemenin anahtarının belirli ölçüde kendi çalışmasına bağlı olduğunu fark edebilecektir. Her birey kendinin hakimi olabilecek bir özdenetime sahip oldukça, toplumun diğer elemanlarına da kendi sahip olduğu hakları tanıyabilecek düzeye eriştikçe toplum da bireyin bulunduğu yeri onaylayacak, gelişme çabasını takdirle karşılayabilecektir.

Bireyselleşmenin, sağlıklı olarak başarılabilmesi oranında, sağlıklı toplumsallaşma ve küreselleşmenin güvenli temelini oluşturacağını söyleyebiliriz.³¹ Bireyselleşmemiş kişilerin toplumsallaşma çabaları ancak mekanik dayanışma ve yığın-sallaşma ile sonuçlanacağı gibi, yanlış anlaşılmuş, yanlış uygulanmış bir bireyselleşmenin de toplumsal kopukluk, karmaşa, çatışma ve dağılmaya yol açacağı açıklama gerektiremeyecek bir durumdur.

4.2. Toplumsallaşma ve Küreselleşme

Toplumsallaşma, bireyin içinde yaşadığı topluma uyum sağlama süreci olarak tanımlanabilir. Bu süreçte bireysel ve toplumsal değer ve normların birbiri ile çatışmayacak özellikte olması önem kazanmaktadır. Toplumun bütünlüğünü gözden kaçırmadan bireysel seçimlerin özgürce yaşanabileceği toplumsal ortamların var olması oranında toplumsallaşma süreci sağlıklı gerçekleşebilecektir.

28 Serter, Nur, *a.g.e.*

29 Fromm, *a.g.e.*, s. 172-202.

30 Goleman, Daniel, *Duygusal Zeka*, Çev: Banu Seçkin Yüksel, 2. bas., İst., 1998, s. 54.

31 Covey, Stephen, R. *Etkili İnsanların 7 Aışkanlığı*, Çev: Gönül Suveren-Osman Deniztekin, İstanbul 1989, s. 49-51.

Sağlıklı toplumsallaşmada sürü bilincindeki kişilerin topluma bağımlılıkları, atalarından devraldıkları toplumsal yapıyı bilinçsizce sürekli olarak yeniden üretmeleri söz konusu değildir. Tersine kendi bireyselliğinin farkındalığına ulaşmış, kendi dışındaki bireylerin toplumsal varlıklarını kabul etmiş kişilerin özgür seçimleri sonucu bütünü yararına olmak üzere topluma bağlılık geliştirmeleri bilinçli ve gönüllü olarak toplumsal sorumluluk üstlenmeleri söz konusudur.

Bilinçli birey böyle bir bağlılığın toplumun yararına olduğu kadar üstünde kendi varlığını sürdürdüğü zemini sağlamlaştırmakla kendine de yararlı olduğunun farkındadır. Ancak bilinçli ve sorumluluk sahibi bireylerin çoğunlukta olduğu toplumlar ortak dünyamıza sahip çıkmanın yaşamsal önemini kavrayabilirler. Nitelikli insan yetiştirmek, sağlıklı bireyselleşme olanakları yaratmak, bilinçli toplumsallaşma ortamları oluşturmak dünyamızın bugün geldiği düzeyde zahmetli, masraflı, zaman alıcı bir süreçtir. Ancak toplumsal bütünlüğün ve kalıcı bir dünya barışının, güvenli bireysel yaşamın en güçlü temelini oluşturacağı yadsınamaz. Geçici pansuman tedbirlerle zaman kaybetmek yerine dünyanın mutluluğu için insan kalitesini yükseltmeye yönelik çabalara girişmek daha yararlı gibi görünmektedir.

Toplumsallaşma olgusu bireyselleşme ile olduğu kadar küreselleşme olgusu ile de yakından ilgilidir. Son yıllarda sıkça kullanılan küreselleşme; gelişen bilgi ve iletişim teknolojilerinin de etkisiyle dünyanın farklı yerlerinde, birbirinden bağımsızmış gibi görünen olguların giderek bir bütünü parçası olduğunun anlaşılmasını ifade etmektedir. Bir anlamda küreselleşme toplumlar arası yeni bir toplumsallaşma şekli, başka deyişle toplumların toplumsallaşması olarak algılanabilir. Küreselleşme olgusu, ekonomi, iletişim, bilişim, kültür, sanat, politika gibi bir çok ekseninde gerçekleşmektedir.

Küreselleşmenin sağlıklı gerçekleşmemesi ve küresel sistemin doğru ve etkin bir şekilde işleyememesinin doğuracağı en önemli sakınca, önümüzdeki dönemde bilgiye ulaşan ile ulaşamayan bireyler ve toplumlar arasında doğacak farklılığın, sanayi uygarlığı döneminde zengin ile fakir, gelişmiş ile az gelişmiş arasında ortaya çıkan farktan çok daha kötü sonuçlar getirebilme olasılığıdır. Bu süreçte bilgiye ulaşamayan birey, kurum ve toplum bölümlerinin katı sınıflaşmalar oluşturması ve sistem dışı kalma olasılığı vardır.³²

Küreselleşme süreci kendine has olgular ortaya koymaktadır. Kültürler arası yakınlaşma, ulusal ekonomilerin bağımsız karar almasını zorlaştıran çok uluslu şirketler ve uluslar arası anlaşmalar, ortak çalışma takvimleri ve ortak para birimlerinin öneminin artması gibi olgular sonucu, artık bir dünya ekonomisi, dünya kültürü, dünya ahlakı gibi kavramlar ortaya çıkmaktadır. Dünya toplumları arasındaki bu yakınlaşma, dünya barışına yapabileceği katkılar ve sinerjik iş bölümü açısından olumlu karşılanacak bir durum olmakla birlikte, küreselleşme olgusuna farklı geli-

32 Güvenen, a.g.e., s. 96.

mişlik düzeylerinden katılmakta olan toplumlar için değişik olanaklar ve olanaksızlıkları da beraberinde getirmektedir. Bu süreç adil bir temele oturtulabilirse, ulusal kültürler yok olma veya gerileme tehlikesiyle karşılaşmadan, dünya kültürünü zenginleştiren öğeler olarak evrensel kültür bütününde yerlerini alabilirler. Ekonomi için de aym şey geçerlidir. Ancak sağlıklı, âdil bir ekonomik küreselleşme süreci dünya toplumları arasındaki ekonomik dengesizliği, gelir dağılımındaki eşitsizliği, küresel kaynaklardan ve olanaklardan yararlanmadaki adaletsizliği azaltabilir. Bunun tersi durumda, ahlaki bir temele dayanmayan küreselleşme süreci, yalnızca bireyler ve toplumlar düzeyinde, güçlülerin güçsüzleri daha fazla sömürmesi ile sonuçlanacaktır.

Günümüz dünyasında giderek hızlanmakta olan küreselleşme olgusu kaçınılmaz gibi görünmektedir. Bu durumda küreselleşmenin olumsuz sonuçlarını en aza indirmek ve olumlu boyutlarını yoğunlaştırıcı plan ve projelere yöneltmek zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Giderek küçülmekte olan dünyamızda artık bireysel ve ulusal düzeyde dünyanın sorunlarına kayıtsız kalmak olanaksız hale gelmektedir. Sonuçta dünyanın herhangi bir alanda – örneğin çevre konusunda – görebileceği zararlar, dünyada yaşayan herkesi etkilemektedir. Dünyanın tükenebilir kaynaklarının savurganca kullanılması tüm insanlığı etkilemektedir. Belirli ülkelerin mülkiyetlerinde olan fosil yakıtların tükenmesi, enerji gereksinimini bu yakıtla karşılayan başka ülkelerin üretimini darboğaza sokmakta, bu durum dünya ekonomisini etkilemektedir.

Bireysel, toplumsal ve küresel düzeyde ahlak sorunu giderek önem kazanmaktadır. Dünya insanları olarak bir küreselleşme kültürü yaratmaya gereksinimiz var. Bu aşamada bir dünya ahlakının nasıl oluşturulacağı, üzerinde düşünülmesi geciktirilemeyecek bir sorundur.³³ Değişme sürecinin gelişme yönünde yaşanabilmesi, geleceğin, olabildiğince doğru bir öngörüsüne ulaşmakla olanaklı olabilecektir. Değişimin dünyamız açısından arzu edilir yönde gerçekleşmesi için sağlıklı bireyselleşme, bireysel özgürlüklere saygılı toplumsallaşma, adaletli ve ahlaksal temele oturan bir küreselleşme anlayışına gereksinmemiz vardır.

5. ÖNERİLER

a) Toplumsal değişimin kapsamı ve hızını ürkütücü bularak karamsarlığa kapılmadan gelecekle ilgili araştırmalara önem verilmelidir.

b) Ailenin korunması ile ilgili çalışmalar yoğunlaştırılmalı, gelişmiş toplumlarda ve toplumların kendi içlerinde eğitim ve ekonomik düzeyi daha yüksek olan kesimin aile planlamasına daha çok önem verdiği alt toplumsal tabakalarda daha hızlı nüfus artışı olmakta olduğu ve bu kesimin çocuklarına sunabileceği olanakların

33 Küng, Hans-Kuschel, Karl Josef, *Evrensel Bir Ahlak Doğru*, Sunan: Beyza Bilgin, Ank., 1995, s. 14-16.

sınırlılığı dikkate alınarak bu durumun olumsuz sonuçlarına karşı alınabilecek önlemler araştırılmalıdır.

c) Ekonominin en yüksek değer olarak görülmesinin getirebileceği etik sorunlar giderilmeye çalışılmalıdır. Çalışma koşullarının ve sosyal güvenlik olanaklarının çalışanlar lehine nasıl geliştirilebileceği araştırılmalıdır. Hastalık, sakatlık, yaşlılık, işsizlik gibi haklı bir nedenle çalışma olanağı bulunmayanların asgari düzeyde de olsa yaşamlarını sürdüreceği bir gelire sahip olmaları için çalışılmalıdır.

d) Parlamenter demokratik sistemin ancak bilinçli seçmenlerin varlığı ile amacına ulaşabileceği dikkate alınarak, seçmenlerde beklentilerinin getirebileceği sonuçlardan haberdar olma bilinci uyandırılmaya çalışılmalıdır. Sivil toplum kuruluşlarının güçlendirilerek ülke yönetimine ve toplumun bilinçlendirilmesine katkıda bulunmaları teşvik edilmelidir.

e) Ulaşım ve kitle haberleşme araçlarının kullanımında kaliteyi artırıcı çalışmalar yapılmalıdır.

f) Toplumsal yalnızlığın sağlıklı yollarla önlenmesi için çözümler aranmalı, özellikle âdil gelir dağılımını sağlayıcı önlemler alınmalıdır.

g) Eğitimde toplum bütünlüğünü gözden kaçırmamak koşuluyla bireysel farklılıklara ve esnek eğitim programlarına ve insanı merkeze alan geleceğe yönelik donanımlı bireyler yetiştirecek, nitelikli eğitime daha fazla önem verilmelidir.

h) Bilim ve teknolojideki gelişmelerin çevre dostu uygulamalarda kullanılmasının ve insanın teknolojiye değil teknolojinin insana hizmet etmesinin gerekliliği göz önünde tutulmalıdır. Gelişmiş ülkelerin eskimiş teknolojilerini geliştirmekte olan ülkelere devretmesinin ortak dünyamızın kirlenmesi ile ilgili sonuçlarına bakılınca doğru bir seçim olmadığı, kirlenenin kim olduğu değil çevre kirliliğinin tüm dünyayı nasıl etkileyeceği düşünülmelidir.

i) Gelişmekte olan toplumların haklarına saygılı olmanın yalnızca bir etik sorun olmayıp, onların gelişmiş toplumlar tarafından sömürülmesinin dünyanın dengesini bozan ortak bir sorun olduğu kabul edilmelidir. Ahlaki temele dayanmayan bir dünya kültürünün sonuçta kendi kendini yok etme olasılığı gözden kaçmamalıdır.

j) Çeşitli toplumların benimsediği dinlerin ve kültürlerin ortak noktaları temel alınarak dünya barışını sağlamada ve sürdürmede bunlardan yararlanılmalıdır. Farklı dinlere ve kültürlere çokluk içinde birlik anlayışıyla yaklaşılmalı, dünya kültürünü yozlaştıracak, kısırlaştıracak, tek tip ve donuk bir hale getirecek girişimlerden uzak durulmalı, çok renkliliğin sunduğu çeşitli seçenekler yok edilmemelidir.

6. KAYNAKÇA

- AGARWAL, Anil, "Globalization, Civil Society and Governance: The Challenges for the 21st. Century", Lecture delivered at NORAD's Environment Day held in Oslo on December 15. 1998 and organised by NORAD and the Norwegian Forum for Environment and Development Eight Assembly of word Concil of Churces, 1999.
- BREINER, Bert F., "Secularism and Religion", MITRI, Tarek (Ed), *Religion, Law and Society*, Genova Switzerland, 1995.
- BREZEZINSKI, Zbigniew, *Kontroladan Çıkmış Dünya*, Çev: Haluk Menemencioğlu, 2.bas., Türkiye İş Bankası Yay., 1996.
- COVEY, Stephen, R. *Etkili İnsanların 7 Alışkanlığı*, Çev: Gönül Suveren-Osman Deniztekin, İstanbul 1989.
- DEMİRSOY, Ali, *Son İmparatora Öğütler*, 3. bas., Ankara 1998.
- ERKAN, Hüsnü, *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, 4. bas., Türkiye İş Bankası Yay., 1998.
- FRANKL, Viktor E., *İnsanın Anlam Arayışı*, 2. bas., Ankara 1992.
- FROMM, Erich, *Erdem ve Mutluluk*, Çev: Ayda Yörükan, 5. bas. Türkiye İş Bankası Yay., 1999.
- FUKUYAMA, Francis, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, İstanbul
- GIDDENS, Anthony, *Sosyoloji*, 2. bas., Çev: Ruhi Esengün-İsmail Öğretir, İstanbul 1994.
- GOLEMAN, Daniel, *Duygusal Zeka*, Çev: Banu Seçkin Yüksel, 2. bas., İstanbul 1998.
- GÜVENEN, Orhan, *Türkiye'nin Orta ve Uzun Dönem Stratejik Hedefleri*, (TC 2007-15, 2017-9 Genel Yorumlar İ), DPT Yay.
- HEILBRONER, Robert, *Gelecek Vizyonları*, Çev: Yavuz Alogan, İst, 1996.

- HUNTINGTON, P.Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, London 1997.
- KAZGAN, Gülten, "Önsöz", TOFFLER, Alvin, *Üçüncü Dalga*, Türkçesi: Ali Seden, 3.bas., İstanbul 1996.
- KÜNG, Hans-KUSCHEL, Karl Josef, *Evrensel Bir Ahlakla Doğru*, Sunan: Beyza Bilgin, Ankara 1995.
- LEWIS, Flora, "Globalization Brings a Need for Global Ethics", *Kültürün Gücü Konferansı*, Amsterdam, Kasım 1996.
- NEUMEYER, Martin H., *Social problems and the Changing Society*, Canada 1953.
- RANDAL, L. Hepner, *Call for Papers Association for The Sociology of Religion*, 2000, Annual Meeting, Michigan State University, Washinton.
- Regional Bureau for Europe & CIS United Nations Deveopment Programme, *Human Development Under Transition: Summaries of the 1997 National Human Development Reports (NHDR) for Europe and the CIS*, New York 1998.
- SERTER, Nur, *21. Yüzyıla Doğru İnsan Merkezli Eğitim*, İstanbul 1997.
- TDV Haber Bülteni*, Mayıs-Haziran 2002, Sayı: 74.
- TOFFLER, Alvin, *Şok: Gelecek Korkusu*, Çev: Selami Sargut, 4. bas., İstanbul 1996.
- TOFFLER, Alvin, *Üçüncü Dalga*, Çev: Ali Seden, 3. bas., İstanbul 1996.
- TOFFLER, Alvin, *Yeni Güçler Yeni Şoklar*, Çev: Belkıs Çorakçı, İstanbul 1992.
- WATERMAN, Peter, *Globalization, Social Movements The New Internationalism*, London 1998.

